

GTAMP 15.41.39
ӨОЖ 37.013.42

DOI 10.47649/vau.2021.v63.i4.05

А.Г. Муханбетчина^{1*} , А.Ж. Кенжегалиева¹ , Ю.М. Жидкова¹ ¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы

*e-mail.ru: muhanbetchina@mail.ru

ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Андатпа. Әрбір адам қоғамда белгілі бір орын алады, демек, әрқашан қоршаған адамдармен қарым-қатынаста болады. Қарым-қатынас арқылы адамда өзін және басқа адамдарды түсіну, олардың сезімдері мен әрекеттерін бағалау мүмкіндігі пайда болады, ал бұл өз кезегінде өмірде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру, қоғамда өз орнын табу мүмкіндігіне әкеледі. Сонымен қатар, қарым-қатынас - жеке тұлғаның қалыптасуының маңызды факторы, өзін-өзі тану мен бағалауға ұмтылған адам іс-әрекетінің басты түрлерінің бірі. Бала есейген сайын, оның қарым-қатынас жасау және айналасындағыларды бағалау қажеттілігі қоғаммен, оның моральдық және адамгершілік нормаларымен байланысты болады. Жасөспірімдерде ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, өзін-өзі тану және өзін-өзі бекітуге байланысты әлеуметтік себептер орын алады. Қарым-қатынас баланың психикалық дамуында және тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Қарым-қатынас қажеттілігі туа біткен емес. Ол өмір барысында пайда болады және баланың қоршаған ортамен өмірлік тәжірибесінде қалыптасады. Мақалада қарым-қатынас теориясы қарастырылып, ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынады. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас ерекшеліктері қарастырылған. Зерде бұзылыстары бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын зерттеу және дамыту бағдарламасы және оның тиімділігі сипатталған.

Негізгі сөздер: қарым-қатынас, дағды, жасөспірімдік кезең, зерде бұзылысы бар жасөспірімдер, әлеуметтену, дамыту.

Кіріспе. Еліміздің өркениетті даму кезеңінде әлеуметтік, экономикалық, адамгершілік жағдайда тұлғаның қалыптасуына, қалыпты өмірін қамтамасыз етуге, қоғамдық өмірге бейімделуіне ықпал жасайтын факторлардың бірі – қарым-қатынас. Қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани қасиеттерін, жеке психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас - психология ғылымында қарастырылатын негізгі мәселелердің бірі. Жеке тұлғаны қалыптастыруда қарым-қатынастың рөлі зор. Қарым-қатынас ауызша сөйлеуден әлдеқайда кең ұғым. Сөйлей алмайтын, бірақ ым-ишара тілінде сәтті қарым-қатынас жасай алатын көптеген адамдар болатын болса, сонымен қатар сөйлей алатын, бірақ қарым-қатынасқа түсе алмайтын адамдар да болады [1, 33 б.].

Қарым-қатынас адамзат қатынасының күрделі түрі. Адамдардың бір-бірін қабылдауы қарым-қатынас, таным қажеттілігін қалыптастырумен бірге дамиды. Жасөспірімдердің бір-бірін қабылдау және өзара тану үрдісі қоғамдағы немесе әркімнің өзіндік бір құндылық бағдарларының жүйесімен тығыз байланысты. Бұл құндылықтар қоршаған ортаның әсерінен қалыптасады және баланың ержетуіне қарай түрленеді. Эмоционалдық құрылымның негізгі көрінісі тұлғааралық қарым-қатынас болып табылады, бұл бірлескен іс-әрекет үрдісінде қалыптасқан адамдардың байланысы мен өзара қарым-қатынасының жиынтығы. Осыған сәйкес, қазіргі таңда зерде бұзылысы бар жасөспірімдерге өзінің қадір-қасиетін қамтамасыз ететін, өзіне деген сенімділігін арттырып, әлеуметтік ортаға бейімделуіне көмектесетін үйлесімді жағдайлар жасалуда. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерді әлеуметтендіруде олардың ортамен кірігуіне, жеке тұлғалармен қарым-қатынас жасауының маңызы зор. Қарым-қатынас адамдар арасындағы жай ғана байланыс емес, ол терең қызметті атқарады.

Қарым-қатынас – тұлғаның өмір сүруі мен әлеуметтенудегі қажетті алғышарты екендігін ескерсек, зерде бұзылысы бар жасөспірімдерді қоғамнан алыстатпай оларды да өздерін әлеуметтің бір мүшесі екендігін сездіру, басқа балалармен бірдей білім алуын қамтамасыз ету,

әлеуметтік ортаға бейімдеуде олардың тұлғааралық қарым-қатынасын дамытудың маңыздылығы жоғары.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тұлғаны дамытудағы қарым-қатынас мүмкіндіктерін ғалымдар Б.Г.Ананьев, А.А.Бодалев, Л.И.Божович, И.С.Кон, С.Қ.Бердібаева, Н.Қ.Тоқсанбаева т.б. еңбектерінде зерделенеді.

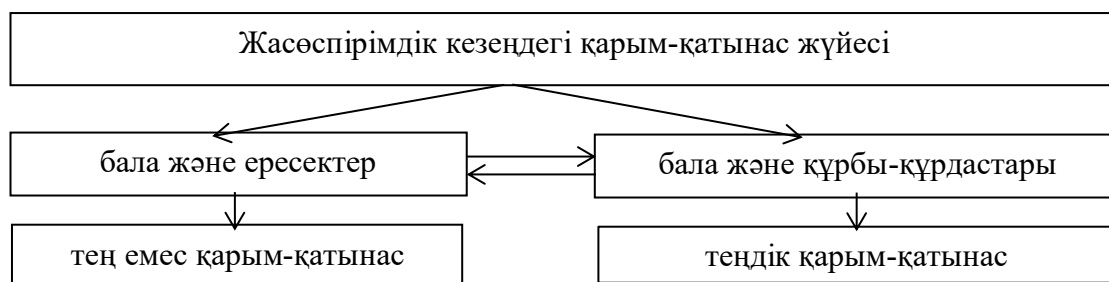
Ғылыми психологиялық-педагогикалық еңбектерде ерекше білімді қажет ететін балаларды зерттеу мәселелері бірқатар ғалымдардың (А.Адлер, Л.С.Выготский, Л.А.Венгер, Д.Н.Исаев, В.Г.Петрова, Р.А.Сүлейменова, Ж.И.Намазбаева, А.А.Байтұрсынова) еңбектерінде қарастырылды.

Мәселен, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов «қарым-қатынас байланыс жасау процесі, ал ақпаратты жеткізу қарым-қатынас ағымының шарты» деп пайымдаса, А.А.Леонтьев қарым-қатынас адам іс-әрекетінің бір түрі, ал Г.М.Андреева қоғамдық қатынастардың бір түрі деп жазады [2, 6 б].

Қарым-қатынас – тұлғаның өмір сүруі мен әлеуметтенудегі қажетті алғышарты (Б.Д.Парыгин) екендігін ескерсек, жасөспірімдерді өздерін әлеуметтің бір мүшесі екендігін сездіру, әлеуметтік ортаға бейімдеуде олардың қарым-қатынас дағдысын дамытудың маңыздылығы жоғары [3, 98 б].

Жасөспірімдік шақ – тұлғааралық қарым-қатынастың негізі қаланатын жас кезеңі болып табылады және дәл осы негіз адамның өзін қоршаған адамдарға қатысты мінез-құлқын анықтайтын болады. Жасөспірімдік жасқа көшу оқушының физикалық, ақыл-ой және эмоциялық дамуында болатын бірқатар маңызды өзгерістермен сипатталады. Дамудың осы жас кезеңінде қарым-қатынас, эмоционалдық байланыс саласы ерекше маңызға ие болады. Жасөспірімдер бірінші орынға құрдастарымен қарым-қатынасты қояды және олар үшін құрдастарының пікірі әрқашан маңызды болып саналады [4, 81 б].

Жасөспірімдердің қоғам өміріне бейімделуінде қарым-қатынастың алатын орны ерекше. Дамудың «өтпелі» кезеңінде жүрген жасөспірімдердің әлеуметтік ортаға енуі маңызды үрдіс. Е.А.Аркин, М.И.Лисина, Д.И.Фельдштейн, Д.Б.Эльконин, т.б. зерттеулері қарым-қатынас үрдісін онтогенезде зерттеуге арналған. Қарым-қатынас жүйесінде аталған авторлар екі кіші жүйені бөледі: «бала-ересек» және «бала-бала» (1-сурет). Балалардағы осы кіші жүйелерді дамыту бір-бірін жүйелі түрде ауыстыратын әртүрлі жетекші іс-әрекеттердің бағыттары бойынша жүреді. Бұл қарым-қатынас жүйесіндегі жасөспірімнің жағдайы әр түрлі: ересектермен тең емес және құрдастарымен тең қатынаста болып келеді [5, 56 б].

1-сурет. Жасөспірімдік шақтағы қарым-қатынас жүйесі

Зерде бұзылысы бар оқушылардың қарым-қатынасын қалыптастыру қиындықтары бірінші кезекте олардың психикалық функцияларының өзіндік ерекшелігінде жатыр, бұл осы мәселені шешуге ерекше көзқарасты іздеу қажеттілігін анықтайды. Психиканың даму ерекшелігі олардың тек қарапайым ұғымдарды өз бетінше меңгеруінен ғана көрініс табады. Жоғары деңгейдегі моральдық-адамгершілік ұғымдарды меңгеру, таныс адамдардың өзімен қарым-қатынасқа түсу қиынға соғады. Сұрақтарды қою, өтініш айтуда сөздік қордың аздығы,

дыбыс айтудағы кемшіліктер балалардың қарым-қатынасын қиындатады, бұл өз кезегінде бейімделу үдерісіне өзіндік әсер етеді.

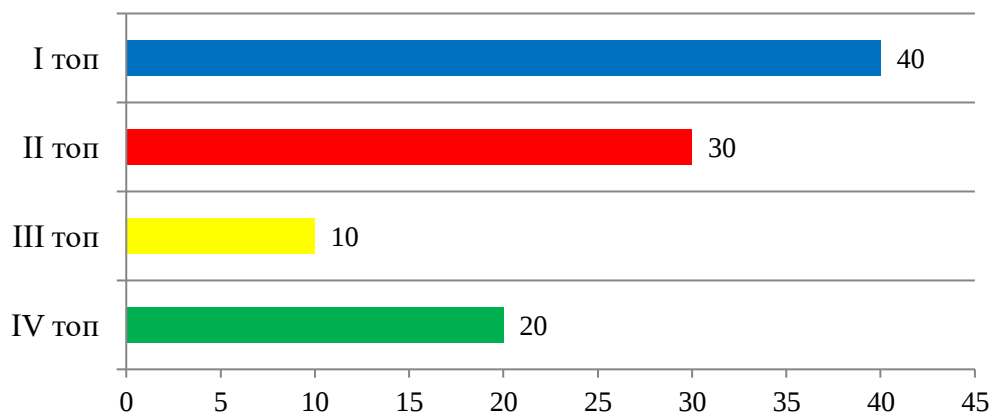
И.С.Багдасарьян өз зерттеулерінде баланың интеллектуалдық жетіспеушілігі оның өмірінің барлық салаларына, оның ішінде тұлғааралық қарым-қатынас пен ата-анасымен, жақын туыстарымен қарым-қатынас жасауына кері әсер ететіндігін атап өтті. Зерде бұзылысы бар бала тәрбиелеп отырған отбасында қалыптасқан тұлғааралық қатынастар қалыпты дамушы балалардың отбасында бар қатынастарынан айтарлықтай ерекшеленеді. Зерде бұзылысы бар балалардың ата-аналары мен жақын туыстарына қарым-қатынасының ерекшеліктері мен заңдылықтары да танымдық іс-әрекеттің және эмоционалды-ерік аясының бұзылуымен, олардың өмірінде микроәлеуметтік жағдайларымен байланысты. Зерде бұзылысы бар балалар сұраған нәрселерді жеткілікті дәрежеде тыңдай алмайды. Оған сөйлеу тілінің жеткіліксіз қалыптасуы ғана емес, сонымен қатар эмоциялық саланың ерекшеліктері де, атап айтқанда ашушаңдық, қызбалық және т.б. кедергі келтіреді [6, 9 б].

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерде қарым-қатынас дағдыларын дамытуда бақылау, әңгімелесу, жаттықтыру, қолдау, ойын, тренинг, рөлдік ойындар, үлгі көрсету, пікір алмасу, театрлық қойылым және т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар, жеке әңгімелесу, шағын топтық және топтық әңгімелер, түзету-дамыту жаттығулары, психологиялық кеңес беру, ата-аналармен, педагогтармен жұмыс шаралары жүргізілді.

Осы тұрғыда әр балаға жеке ықпал, ізгіліктік, түзете-дамыту, педагогикалық оптимизм, әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы педагогикалық-психологиялық ұстанымдары басшылыққа алынды. Жеке ықпал қағидасы бойынша әр баланың жеке және жас ерекшелік дамуын есепке ала отырып, жеке түзете-дамыту жұмыстарын жүргізу, ізгіліктік педагогикасына сүйене отырып түзете-дамыту жұмыстарын тиімді жүргізу және “педагогикалық оптимизм» қағидасы бойынша даму ерекшелігіне қарамастан барлық бала оқи алады, оқуға қабілетті, инклюзивті білім бер қағидасына сүйенсек, әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы екендігін ескеруімізге болады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Оқушылардың зерделік және тұлғалық дамуы әрбір жас кезеңінде балалардың толыққанды өмір сүруін қамтамасыз ететін және сол арқылы олардың жеке шығармашылық әлеуетін іске асыруға ықпал ететін педагогикалық және психологиялық жағдайлар жасауды талап етеді. Жасөспірім бала үшін оның жетекші қызметінің сипаты ғана емес, сондай-ақ оның қоршаған адамдармен қарым-қатынас жүйесінің сипаты да анықтаушы болып табылады. Сондықтан жасөспірімдердің құрдастарымен және ересектермен тұлғааралық қарым-қатынасы олардың тұлғалық дамуының маңызды шарты болып саналады. Осы кезеңде адамгершілік құндылықтар қалыптасады, өзін және өз мүмкіндіктерін сезіну, ересек болуға ұмтылу туындайды, жасөспірім жастағы негізгі жаңашылдықтар өз іс-әрекеттерін саналы түрде реттеу, басқа адамдардың сезімдерін, мүдделерін есепке ала білу және өз мінез-құлқын оларға бағдарлай білу болып табылады.

Зерттеуге 13-15 жас аралығындағы жеңіл зерде бұзылысы бар 16 жасөспірім алынды. Жұмысымыздың негізгі міндеттерін шешуде зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу жағдайлары ұзартылған күн тобы, үзіліс және оқу әрекетінен тыс уақыттарда бақыланып, нәтижесінде төмендегідей топтар анықталды (2-сурет).

2-сурет. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу көрсеткіштері (анықтау кезеңі)

Бақылау нәтижесінде I топ - қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер - 40%; II топ - қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін жасөспірімдер - 30%; III топ - іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас - 10%; IV топ - тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдер - 20% құрады.

Әр топқа төмендегідей сипаттамалар келтіріледі:

Әлеуметтік бағыттылықтың айқындылық деңгейі бойынша I топты құрдастарымен және ересектермен қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер құрады. Олар қызығушылық таныта отырып, өздері қарым-қатынасты ұйымдастырушы болды. Алайда, құрдастарымен коммуникативтік қарым-қатынастың қысқа болуын, тез азайғанын, әлсіздігін және тұрақсыздығын да атап өткен жөн. Жасөспірімдердің негізгі бөлігі қандай да бір жасөспірімдерге ерекше қарым-қатынасты көрсетпестен, топтың барлық мүшелерімен оңай қарым-қатынаста болды. Бұл байланыстар көп жағдайда кикілжіндермен аяқталып, бірлескен іс-әрекеттің тоқтауына әкелді. Алайда олар жасөспірімдердің өз құрдастарынан алшақтауына себеп болған жоқ, тез ұмытылып отырды. Жалпы жасөспірімдер арасында біркелкі қарым-қатынас байқалды. Бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынасты ұйымдастырушы ретінде көрінген жасөспірімдер болды. Бақылау нәтижесі жасөспірімдердің мұндай белсенді орны оқу әрекетіндегі жетістіктеріне, құрдастары үшін олардың тартымдылығымен байланысты екендігін көрсетті. Педагогтың түрлі іс-әрекет түрлеріндегі басқа балалардың жетістіктерін, олардың мінез-құлқын оң бағалауы құрдастарына деген қызығушылықты айқындайтын шешуші фактор болып табылмайды. Олардың кейбірінің белсенділігі көзге ерекше түсіп отырғанымен, олар қарым-қатынаста өздерінің басымдылықтарын көрсетіп, өз пікірін орындатуға тырысты. Мұндай мінез-құлық бірлескен іс-әрекетті тоқтатуға себеп болып, бұл балалар кей жағдайларда жалғыз қалып отырды. Басқалардың белсенділігі төмен болғанымен, құрдастарымен қарым-қатынасы сәтті болды. Кикілжіндер сирек пайда болды, балалармен өзара әрекеттесу ұзаққа созылып, бірқалыпты сипатта болды. Бірлескен іс-әрекет, әңгімелесулер біраз уақытқа созылып, балалардың эмоционалдық реакциялар оң болды. Сонымен қатар, құрдастарымен бірлескен іс-әрекеттің мүлдем бастамашысы болмаған жасөспірімдер де анықталды, бірақ өзара іс-әрекетте кез келген ұсынысты қуана қабылдады. Жасөспірімдер, егер олардың іс-әрекеттеріндегі дербестігін толық шектемейтін болса, бағынышты жағдайда болуға келісті. Мұндай пассивті ұстаным мынадай себептердің немесе олардың үйлесімінен туындаған: өз күшіне деген сенімсіздік, шешім қабылдай алмаушылық, көшбасшылыққа ұмтылудың болмауы. Бұл топтың кейбір бөлігі басты назарды ересек адамға бағыттаумен сипатталды. Барлық бос уақыттарын олар педагогтың немесе тәрбиешінің жанында өткізді, іс-әрекетін бақылау, оның әңгімесін, айтқанын тыңдау, олармен әңгімелесуге

тырысты. Әңгіме көбінесе баланың немесе оның отбасының өміріне қатысты болды. Өз әңгімелерінде жасөспірімдер қиялданып, кейбір оқиғаларды ойдан құрастырып отырды. Педагогтің басқа балалармен қарым-қатынас жасау ұсыныстарын жиі елемейді. Осы топ жасөспірімдерінің қарым-қатынасты бастап, ұйымдастыруы сирек болды.

II топты құрдастарымен қарым-қатынас орнатуға өз еркімен ниет білдірмеген және өзгелердің бастамасына жауап бермейтін жасөспірімдер құрады. Олар үшін құрдастарымен қарым-қатынас орнатуға өз бетімен ұмтылудың толық жоқтығы, басқа балалардың бірлесіп жұмыс істеуге шақыруына немқұрайлылық таныту тән. Бұл топтың жасөспірімдерінде тек құрдастарымен ғана емес, ересектермен де қарым-қатынас қалыптасқан жоқ деп айтуға болады. Жасөспірімдердің бір бөлігінде айналасындағылармен қарым-қатынас орнату ниетінің күрт төмендеуі байқалды. Ол балаларға тұйықтық, оқшаулану тән болды. Олар айналада болып жатқан нәрселерді байқамай, басқа балалар тарапынан жасалған ескертулерге жауап бермеді. Қажет болған жағдайда ғана, ересектерге, педагогқа немесе тәрбиешіге сене отырып, айналасындағыларға көңіл бөлді. Олар қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын тең дәрежеде пайдалана алады. Кейбір жасөспірімдер бос сөзділікке бейімділігін көрсетті, олар ересектер тарапынан қызығушылық, назарды байқаған сайын арта түседі. Кейбір жасөспірімдер өзара іс-әрекетте тұрақсыз, ұмтылысын және оны іске асыру дағдысының жоқтығын көрсетті. Бұл жасөспірімдер мінез-құлқының импульсивтілігімен, құрдастарына қатысты агрессивтілігімен, өз іс-әрекетіне сыншылдықпен, педагогтың ескертулеріне немқұрайлықпен қараумен ерекшеленді. Олар басқа жасөспірімдермен қарым-қатынасқа тек олардың назары бір затқа түскенде, бірдей қызығушылық болған жағдайда ғана түсті. Құрдастарымен қарым-қатынаста көбінесе «күшіне» сүйенді. Егер оларға кедергі келтірсе бірден өз наразылығын білдіріп, ешқашан өз мінез-құлқының дұрыс еместігін мойындамай, ескертулер мен жазаларға немқұрайлы қарайды. Жеке қарым-қатынас орнату қажеттілігінің жетілмегендігінен көбінесе жасөспірімдер жалғыз болды.

III топты әлеуметтік бағыттылық деңгейі бойынша тұрақты эмоционалдық қарым-қатынасы бар жасөспірімдер құрады. Оларға тән белгі қарым-қатынастағы таңдаушылық, яғни ер балалар ер балалармен, ал қыздар қыз балалармен қарым-қатынаста болды. Осы топқа енген барлық балаларда ұжымда тұрақты эмоционалдық қарым-қатынас болды. Қарым-қатынас ұзақтығы 40 минут және одан да ұзақ. Барлық бос уақыттарында жасөспірімдер бір жолдастарымен ғана қарым-қатынас орнатты. Бұл ретте қарым-қатынас әрқашан тең бола бермейді және басқарушы-бағынушы түрі бойынша құрылды. Алайда, балалардың бірінің көшбасшылық ұстанымы қандай да бір іс-әрекет түріндегі жетістіктерімен емес, оған деген серіктесінің жеке ықыласымен түсіндіріледі. Мұндай қарым-қатынастың негізінде жасөспірімдердің жеке қызығушылықтары емес, олар айналысатын іс-әрекет жатыр. Арнайы мектепте бұл көбінесе еңбек әрекеті болып саналады, себебі балаларды кәсіпке баулу, ортаға бейімдеу мақсатында кәсіби еңбекке ерекше басымдық беріледі.

IV топқа зерде бұзылысының асқынған түрлері бар жасөспірімдер жатады. Жасөспірімдер құрдастарымен қарым-қатынас жасауға әрекет еткенімен, жеке даму ерекшеліктері коммуникативтік ұмтылыстарды іске асыруда қиындық тудырды. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдерде тұлғааралық қарым-қатынас дамуының жалпы төмен деңгейі неғұрлым айқын көрінді. Жасөспірімдер серіктестерді таңдау барысында бірінші кезекте эмоцияны, сыртқы қасиеттерді бағалайтындығын аңғардық.

Осылайша, біз жүргізген бақылау нәтижесі зерде бұзылысы бар барлық жасөспірімдерде қарым-қатынас дағдыларының дамуында қиындықтар туындайтынын көрсетті. Бұл қиындықтар әр түрлі дәрежеде көрінді, сонымен қатар әртүрлі психологиялық мазмұнға ие екендігі байқалды.

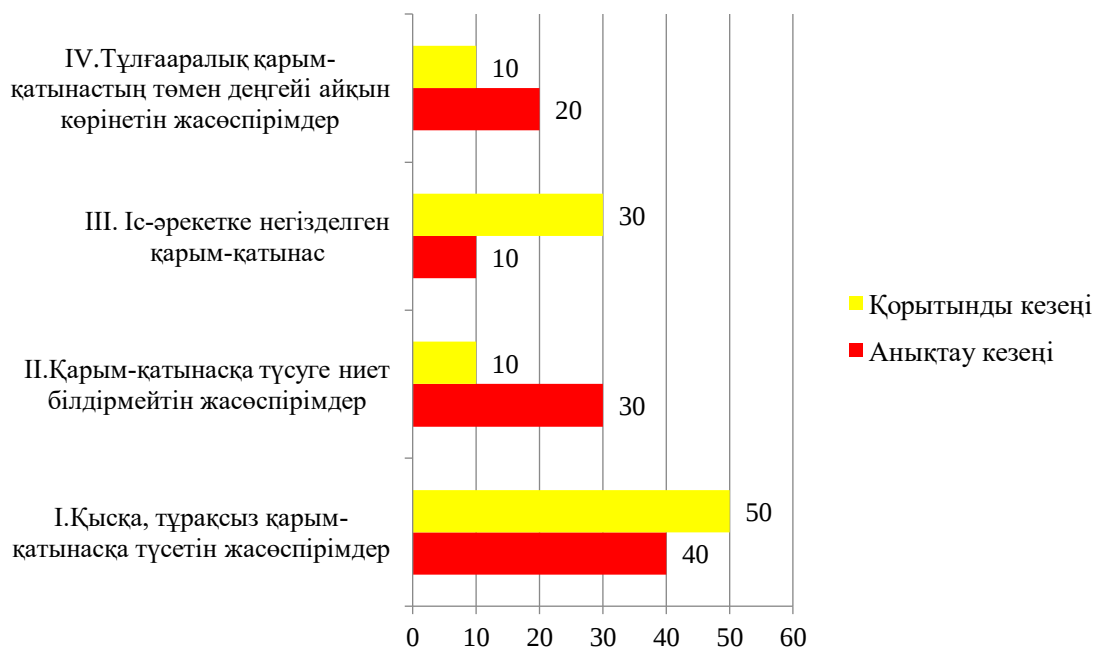
Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту, әлеуметтік ортаға бейімдеу, тұлға ретінде қалыптастыру мақсатында «Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту» атты кешенді бағдарламасы

құрастырылып, жасақталды. Бағдарламада 6 бөлім (тақырыбы, мақсаты, тиімділігі) және зерде бұзылысы бар жасөспірімдермен, олардың ата-аналарымен және педагогтармен жұмыс түрлері қамтылған. Бөлім атаулары:

1. Қарым-қатынас тілі (қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсу дағдылары);
2. “Менің» өзіндік құпиям;
3. Ересектер әлемі және мен оған дайынмын ба?;
4. Мен және басқалар (құрбы-құрдастарымен, сыныптастарымен қарым-қатынас);
5. Өзін-өзі басқара білу;
6. Қарым-қатынас мәдениеті [7].

Бағдарламаның тиімділігі: алынған білімдер қарым-қатынастың вербалды және вербалды емес құралдарының көмегімен өз қажеттіліктерін, сезімдерін білдіруге, қарым-қатынас барысында өзін және басқаларды түсінуге, өзінің эмоциялық сезімдерін анықтап, тануға және оларды вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарымен беруге мүмкіндік береді; меңгерілген білім мен түсініктер жақын адамдарға, отбасына деген мейірімді, шынайы, бауырмалдық сезімдерін тәрбиелейді, жақсы қарым-қатынасты бағалап, өз жақындарымен қарым-қатынастан қуаныш алу, оларға қамқорлық, көмек көрсетуді үйретеді; бекітілген білім бір-біріне қатысты қамқорлық пен көңіл бөлу қажеттілігін түсінуге, айналасындағыларға мейірбандық пен сыпайылық қарым-қатынасты және бір-бірімен қарым-қатынас барысында тілектестік пен ынтымақтастықты қалыптастыруға ықпал етеді; өз еркін реттей алуды дамытуға, тынышталу, босаңсуға көмектеседі; жасөспірімдер адамдармен қарым-қатынас жасау барысында өз мінез-құлқын бағалауды, өзгертуді, жағымсыз мінез бен тәртіп көріністерін болдырмауға үйренеді; сыпайы сөздердің мағынасын түсіну, ойды жинақтау және оны жеткізе білудің мәнерлі құралдарын пайдалана отырып, диалог жүргізуге үйренеді, сөздік қорлары артады.

Біз жүргізген қалыптастыру жұмысынан кейін зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдылары I топ - қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түсетін жасөспірімдер - 50%; II топ - қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін жасөспірімдер - 10%; III топ - іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас - 30%; IV топ - тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдер - 10% құрады (3-сурет).

3-сурет. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынасқа түсу көрсеткіштері (қорытынды кезеңі)

Суреттен байқағанымыздай, дамыту жұмыстарын жүргізгеннен кейін зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің ересектермен және құрдастарымен өзара қарым-қатынасының даму деңгейі бойынша бірдей емес. Көп сандық өзгерістер іс-әрекетке негізделген қарым-қатынас жасөспірімдер тобында болды. Жасөспірімдер санының айтарлықтай артуы осы топты қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмейтін және тұлғааралық қарым-қатынастың төмен деңгейі айқын көрінетін жасөспірімдердің толықтыруы есебінен болды.

Қарым-қатынасқа түсуге ниет білдірмеген сыналұшылардың саны азайды. Олар басқа жасөспірімдермен қарым-қатынас орнатуға қызығушылық таныта бастады. Құрдастарына тұрақты қызығушылықтың болуы көп жағдайда қарым-қатынастың жалпы шеңберінің шектелуіне және қарым-қатынас құралдарының жетілмеуіне қарамастан, оларды тұлғааралық үрдістердің орта деңгейіне жатқызуға мүмкіндік берді.

Құрдастарымен қысқа, тұрақсыз қарым-қатынасқа түскен жасөспірімдер тобында динамика оның дербес құрамының айтарлықтай өзгеруіне байланысты аз байқалады. Бір жағынан, ол ересектерге бұрын бағдарланған, мінез-құлқының проблемалары, ақыл-ой кемістігінің асқынған түрлері бар жасөспірімдерді қамти бастады, ал екінші жағынан сыналұшылардың кейбір бөлігінен анағұрлым тұрақты бауыр басу пайда болды. Бақылау нәтижелері жүргізілген дамыту жұмыстары топшілік процестердің жағдайына елеулі әсер еткенін көрсетті. Мәселен, атап айтқанда, тұйықталуға, оқшаулануға бейім сыналұшылардың құрдастарына деген қызығушылықтары бола қоймаса да, олар өз бастамасы бойынша жиі ересектермен қарым-қатынас жасай бастады. Мұндай байланыстар жеке байланыста пайда болған қажеттіліктен туындады. Педагогтың жанында болуға ұмтылу, оның назарын өзіне аудару сияқты көріністер байқалды.

Зерттеу жұмысының нәтижесі келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту эмоциялық-еріктік саланы дамытуды, жасөспірімдердің қарым-қатынас объектісі ретінде құрдастарын таңдау, субъектілік-объектілік қатынастар саласын дамытуды, әлеуметтік түсініктерді кеңейтуді, коммуникативті дағдыларын меңгеруді қамтамасыз етуі тиіс әлеуметтік ұйымдастыру және түзету-дамыту, тәрбиелеу жұмысының мазмұны негізінде бірлескен қызмет жағдайында ғана мүмкін болады. Әлеуметтік бағыттылық деңгейі бойынша зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің дамуы, мінез-құлық сипатының, оқу-танымдық әрекетінің біркелкі еместігін ескере отырып, тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту бойынша жұмыстар дамудың жеке ерекшеліктерін есепке алуды талап етеді. Тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту бойынша жұмыстың дамытушы әсері оқытудағы бірқатар кезеңдерді бөліп қарастырып, олардың әрқайсысын кезең-кезеңмен меңгерудің нәтижесінде қол жеткізіледі.

Қорытынды.

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдер өзінің спецификалық даму ерекшелігіне байланысты әлеуметтік қарым-қатынас әлеміне енуде елеулі қиындықтарға тап болады. Олар әлеуметтік өмірді ұйымдастыруда шешуші рөл атқаратын ересек адамға тәуелді болады. Зерде бұзылысы бар жасөспірімнің әлеуметтік бейнесіне тән белгілер тұлғаның әлеуметтік бағыттылығының төмендігі, эмоциялық-еріктік саланың және субъект-объектті қарым-қатынас дағдыларының қалыптаспауы болып табылады.

Түзету жұмысының тиімділігі педагогикалық ықпал студия жүйелілігімен және кешенділігімен қамтамасыз етілді. Ұсынылған бағдарламаның тиімділігі зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің әлеуметтік және жеке қасиетінде елеулі өзгерістердің пайда болуын қамтамасыз етті. Ол әрбір жасөспірімнің өзіндік орнын нығайтты. Өз күштеріне деген сенімділік сезімін қалыптастырып, осы санаттағы жасөспірімдер үшін өте маңызды қарым-қатынас шеңберін құруға көмектесті. Достық қарым-қатынас бірінші кезекке қойылған кезде өзара қарым-қатынастармен қанағаттану деңгейінің артуы ұжымның қалыптасуы үшін маңызды алғышарт болды.

Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің қарым-қатынас дағдыларын дамыту барысында қоршаған орта туралы түсініктерін кеңейту, сөйлеу тілін дамыту (ең алдымен оның

коммуникативтік және реттеуші функцияларын) және т.б. бойынша түзету жұмыстары жүзеге асырылды. Оқыту барысында жасөспірімдер түсіністік таныта алатын, өзгермелі жағдайға тез бағдарлана алатын жағдайлар жасалып, өз қызметін жоспарлады, оның нәтижелерін бағалауды үйренді. Ұсынылған бағдарлама түзету жұмысының қолданыстағы әдістемелерінің тиімділігін арттыру үшін жасөспірімдердің әлеуетті мүмкіндіктерін ашуға қолайлы жағдай жасады. Осылайша, тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту зерде бұзылысы бар жасөспірімдермен жүргізілетін психологиялық-педагогикалық түзету жұмысының ажырамас бөлігі. Бұл жасөспірімдерге оның жеке қажеттіліктеріне сәйкес әлеуметтік мәртебе алуға және қоғамдық ортаға бейімделуіне жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шипицына Л.М., Заширинская О.В., Воронова А.П. [и др.]. Азбука общения: Развитие личности ребенка, навыков общения со взрослыми и сверстниками / – СПб.: Детство-ПРЕСС, 2002. – 384 с.
- 2 Леонтьев А.А. Педагогическое общение. –Изд.: Эль-Фа, 1996. -96 с.
- 3 Бәшірова Ж.Р., Әлқожаева Н.С. Тұлғааралық қарым-қатынас педагогикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011 -175 б.
- 4 Балтымова М.Р. Мүмкіндігі шектеулі балалар дамуының клиникалық ерекшеліктері. Дәрістер курсы. – Ақтөбе, 2012. -126 б.
- 5 Акимов М.К., Козлова В.Т. Психологическая коррекция умственного развития школьников. –М.: Издательский центр «Академия», 2000. -200 с.
- 6 Багдарасян И.С. Межличностные отношения в семье, имеющей умственно отсталого ребенка: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Н. Новгород, 2000. – 22 с.
- 7 Муханбетчина А.Г., Кенжеғалиева А.Ж. Зерде бұзылысы бар жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасының ерекшеліктері. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы, №1 (58) 2019 ж. Б.207-212

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. Каждый человек непрерывно находится во взаимоотношениях с окружающими людьми и занимает определенное место в обществе. В процессе общения человек получает возможность понять себя и других людей, оценить их чувства и поступки, позволяет реализовать свои возможности в жизни, найти свое место в обществе. Кроме того, общение является важным фактором формирования личности, одним из основных видов деятельности человека, стремящегося к оценке и самопознанию. По мере взросления ребенка его потребность в общении и оценке окружающих возрастает и связана с социумом, его моральными и нравственными нормами. У подростков социальные нормы, связанные с общением с взрослыми и сверстниками, самопознанием и самоутверждением имеют свои особенности. Общение оказывает особое влияние на психическое развитие и формирование личностных качеств подростка. Потребность в общении является приобретенной, возникает в процессе жизни и формируется в жизненном опыте ребенка с окружающей средой.

В статье анализируются работы ученых, изучавших теории общения. Рассмотрены особенности общения подростков с нарушением интеллекта. В работе описана программа изучения и развития коммуникативных навыков подростков с нарушением интеллекта и проанализирована ее эффективность.

Ключевые слова: общение, навыки, подростки, подростки с нарушением интеллекта, социализация, развитие.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN ADOLESCENTS WITH INTELLIGENT IMPAIRMENTS

Abstract. Each person is constantly in relationships with other people and occupies a certain place in society. In the process of communication, a person gets the opportunity to understand himself and other people, evaluate their feelings and actions, allows him to realize his life potential, find his place in society. In addition, communication is an important factor in the formation of personality, one of the main activities of a person striving for evaluation and self-knowledge. As the child grows older, his need for communication and evaluation of others increases and is associated with society, its moral standards. In adolescents, social norms related to communication with adults and peers, self-knowledge and self-affirmation have their own characteristics. Communication has a special impact on the mental

development and formation of personal qualities of a adolescents. The need for communication is acquired, arises in the process of life and is formed in the life experience of the child with the environment.

The article analyzes the work of scientists who studied the theory of communication. The features of communication of teenagers with limited intellectual abilities are considered. The article describes a program for studying and developing the communication skills of adolescents with intellectual disabilities and analyzes its effectiveness.

Key words: communication, skills, adolescents, adolescents with intellectual disabilities, socialization, development.

References

- 1 Shipicyna L.M, Zashhirinskaja O.V, Voronova A.P [i dr.]. Azbuka obshhenija: Razvitie lichnosti rebenka, navykov obshhenija so vzroslymi i sverstnikami / – SPb.: Detstvo-PRESS, 2002. – 384 s.
- 2 Leont'ev A.A. Pedagogicheskoe obshhenie. –Izd.: Jel'-Fa, 1996. -96 s.
- 3 Bäşırova J.R., Älqojaeva N.S. Tölğaaralyq qarym-qatynas pedagogikasy: oqu qūraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011 -175 b.
- 4 Baltymova M.R. Mümkındıǵı şekteulı balalar damuynyñ klinikalyq erekselikterı. Dārıster kursy. – Aqtöbe, 2012. -126 b.
- 5 Akimova M.K., Kozlova V.T. Psihologicheskaja korrekciya umstvennogo razvitiya shkol'nikov. –M.: Izdatel'skiy centr «Akademija», 2000. -200 s.
- 6 Bagdasar'jan I.S. Mezhlichnostnye otnosheniya v sem'e, imejushhej umstvenno otstalogo rebenka:avtoref.dis. ...kand. psihol. nauk. – N. Novgorod, 2000. – 22 s.
- 7 Muhanbechina A.G., Kenjegalieva A.J. Zerde büzylysy bar jasöspirimderdiñ tölğaaralyq qarym-qatynasynyñ erekselikterı. Abai atyndaǵy QazÜPU-nıñ HABARŞYSY, «Psihologia» seriasy, №1 (58) 2019 j. B.207-212

Information about the authors:

Akhlima Mukhanbetchina – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: muhanbetchina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1500-3680>

Aidana Kenzhagaliyeva - master of pedagogical sciences, lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: 1.a.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3224-3467>

Yuliya Zhidkova - master of pedagogical sciences, lecturer, West Kazakhstan University named after M.Utemisov, N.Nazarbayev Ave.162., Uralsk, Kazakhstan, e-mail: julia_23_03_94@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0501-9846>